

DİVAN ŞİİRİNDE TOPRAK MOTİFİ

SOIL MOTIF IN DIVAN POETRY

Muhittin TURAN*

ÖZ: Bütün canlılar için vazgeçilmez bir unsur olan ve dolayısıyla her zaman insanlığın gündemini meşgul eden toprak, hemen her kültürde olduğu gibi Divan edebiyatında da başat öğelerden biri olmuştur. Tabiatı inceleyerek, idealize edilmiş bir dünyayı şiirlerine aksettirmeye çalışan Divan şairleri, gerek renk gerek şekil ve gerekse koku ekseninde hareket ederek, toprağı çeşitli sanatlarla, bilhassa da hüsn-i ta'lîl ve teşbih sanatlarıyla ele alarak çok yönlü bir şekilde işlemişlerdir. Farklı anlam dünyalarına sahip olan toprak, Divan şairinin elinde mitolojik, folklorik, felsefî, dinî, fennî unsurlarla beslenmiş bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır. İçerisinde mücevherler barındırması, ölüm ile ilişkilendirilmesi; kapı, at, gönül, sine, secdegâh, süvari, tavla oyuncusu, yatak vb. kavramlara benzetmelik olması, onu kültürümüzde dikkate değer bir unsur hâline getirmektedir. Ayrıca atasözleri, deyimler, inançlar ve âdetlerle birlikte ele alınarak geniş bir hayal dünyasına konu olmuştur. Bu yazıda, Divan şairlerinin benzetme ve hayal dünyalarında “toprak” motifinin nasıl şekillendiği ve dolayısıyla kültürümüzdeki tezahürü, farklı yüzyıllardaki divanların taranmasıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Toprak, motif, benzetme, hayal dünyası, Divan şiiri.

ABSTRACT: Soil is an indispensable element for all living things. Therefore, it has always occupied the agenda of humanity. It also has an important place in Divan literature. Divan poets have studied nature and created a perfect world. Divan poets used color, shape, fragrance and various arts. Mythology, folkloric, science, religion and philosophy have benefited from the motifs. Includes jewels, associated with death; door, horse, heart, breast, prostration, cavalry, backgammon player, bed etc. It is similar to concepts. Because of It is noteworthy in our culture. They created a new world by using proverbs, idioms, beliefs and customs. Quince feathers, mirrors, horses, doors, prostrations, cines, treasures, ore, water concepts such as Divan poets have shaped the world of imagination. In this article, it will be tried to reveal how the concept of land in the parables and imagination of the Divan poets is shaped by scanning the divans from different centuries.

Keywords: Soil, motif, comparison, dream world, Divan poetry.

Divan şairlerinde sanat kudretinin, şiirlerindeki iç ve dış yapıyı oluşturan unsurların niteliği ile paralel olduğu bilinmektedir. Bunlardan vezin, kafiye, redif, söz sanatları vb. dış yapıyı oluşturan unsurların şiirin kalitesine ve dolayısıyla orijinalitesine katkısı hemen bütün Divan şairinde birbirine benzer bir özellik göstermektedir. Diğer taraftan şiirin ruh

* Dr. Öğretim Üyesi - Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Zonguldak - muhit_33@hotmail.com

This article was checked by Turnitin.

dünyasını aksettiren yani mana yönünü veren mazmun veya verilmek istenen anlam, bir şairi diğer bir şairden ayıran en önemli özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum diğer taraftan da Divan şiiri geleneğinin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Şairin vermek istediği bu mana, ilk bakışta anlaşılabilir bir nitelik olmaktan çok, okuyucuyu tefekkür dairesinde gezdiren ve bir tek beytini bile anlamamız için birden çok kitaba başvurmamızı gerektiren bir yapıya sahiptir. Bu durum bizi her beytin, yüzyılları aşan bir kültür birikiminin ifadesi olduğu sonucuna götürür. Dolayısıyla şairler önce temanın/hayalin/mazmunun kurgusunu yapıyorlar, onu aruz ve kafiye örgüsüyle donatıyorlar. Bunu yapabildikleri ölçüde de yeteneklerini ortaya koyuyorlar (Kut, 2000: 171). Diğer taraftan, bu şiirin mana yönü belirlenirken şairler en ve tek'e layık olan memduhu kendilerine ulaşılması gereken bir hedef olarak seçerler. Onu methetmek için tabiatın olabildiğince malzeme toplarlar. Bu malzemeleri mecazlar âleminde gezdirirler. Tabiat unsurlarına mecazlar ekler ve bizlere bunları somut olarak anlatırlar. Bir anlamda Divan şairi gerçeği şiir diliyle anlatır (Dilçin, 2011: 196).

Toprak, Divan şairlerinin dilinde daha çok "hâk" ve "türâb" şeklinde kullanılır.¹ Saflığın ve temizliğin ve en aşağıda bulunduğu mezellet, ednâdan ednâ vb. sözlerle tevazuun, kibri silmenin sembolü olarak (Kurnaz, 1996: 505) kullanılmasının yanında sevgilinin veya memduhun ayağının değmesiyle o, en yüksek bir değeri kazanmış olur. Hatta bazı beyitlerde, böyle bir toprak, kıymet itibarıyla âb-ı hayat ile eşdeğerde görülür (Tolasa, 2001: 444). Kinayeli olarak çeşitli kavramlarla birlikte tevekkülle ilişkilendirilerek kullanılan ve tasavvufi olarak da ele alınan toprak, mezara ve değersiz nesnelere de benzetilmiştir. Toprak, "fena toprağı" yani yokluk olarak da kullanılır. Bazen de "hatt-ı gubâr" olarak tasavvur edilen sevgilinin yanağındaki veya dudağının üstündeki ayva tüyleri, tasavvuftaki "sır" ile ilişkilendirilir. Sevgilinin mahallesi, yaşadığı yer, kapısının eşiği sürmenin söz konusu olduğu yerlerde ilk olarak karşımıza çıkan mekânlardır. Maşuğa kavuşma yolunda bir vasıta olan toprak, âşığın bedeninin söz konusu olduğu yerlerde âşıklık alametine işaret edecek şekilde kullanılır. Hz. Meryem, rakîb, nerrâd (tavla oyuncusu), sünbül, saç, safha ile ilgili tasavvurlarda yer alır (Sefercioğlu, 2001: 406). Zindana teşbih edilebilir (Çavuşoğlu, 2001: 272). Âşık bazen Mecnun olur ve bâd-ı sabâdan, Leylâ'nın memleketinden kendi mezarına toprak getirmesini talep eder. Memduhun ayak toprağından yüz Kâbe yapılabilir. Sevgilinin ayağının toprağına düşen âşık gerektiğinde bunun sevgili tarafından hazine olarak görülmesi gerektiğini üstü kapalı bir tehditle söyler ve serveti ayağıyla itmemesini ister. Memduhun ayak toprağı, meleklerin başında övünç tacı olarak kalır. Âşık onu, iki dünyada da yanına almak ister. O zamana kadar en büyük iki cisim olarak bilinen Güneş ve Ay,

¹ Toprakla eş anlamda kullanılan kelimeler için bk. Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999: 658.

memduhun ayak toprağı sayesinde parlar. İnsanlığın yaratıldığı madde ve gömüleceğı yer olması, topraktan bazı kullanılacak eşyaların yapılması (*kûze* “su testisi” gibi), çocukların toprakla oynaması, yaraya toprak basılması vb. telakkiler Divan şiirinde sıkça yer almaktadır. Ayrıca varlığın dört ana maddesi olan anâsır-ı erba’a (hava, ateş, su, toprak) içinde toprağın da bulunması, onun kullanım alanını genişletmiştir.

Toprak, “kaynak, maden” anlamlarına gelen “kân” kavramıyla da kullanılmıştır. Toprak, içerisinde çeşitli cevherler barındırması ve zenginlik, cömertlik, mütevekkil olma gibi kavramlarla ilişkide olması münasebetiyle “kân” kavramı ile birlikte ele alınır.

Divan şiirinde toprak (hâk, türâb), birbirleriyle ilişkili olmaları sebebiyle tozla (gerd, gubâr) birlikte anılır. Örneğın memduhun ayak tozu/toprağı kimi yerde “gubâr-ı pây”, kim yerde ise “hâk-i pây” şeklinde ele alınmıştır. Gubâr, gussa ve gam kavramlarıyla birlikte, toprakta olduğu gibi Divan şiirinde, sevgilinin büyüklüğünü ve yüceliğini anlatmak için kullanılır. Toprakla birlikte toz, ayaklar altında ve aşağıda bulunması münasebetiyle tezat ve mübalağa sanatlarına müsait bir durum arz eder.

“Toprak” kavramı etrafında şekillenen benzetme ve hayal dünyası, farklı yüzyıllardaki divanların² taranmasıyla aşağıdaki şekilde tasnif edilmeye çalışılmıştır.

1. At

Aşağıdaki beyitte toprak, ata benzetilmiştir.

İkbâl bād-pâyına devletle ol süvâr

Nice ki hâk lûngine ola süvâr âb³ (Ahmed Paşa, Kaside 37/53, s. 105)

“Nasıl ki su, ata (benzeyen) toprağa binici oluyorsa, sen de (memduh) yaver giden bahta mutlulukla binici ol.” Ata benzetilen toprağa nasıl su süvarisi biniyorsa, yaver giden ikbale de memduh binici olur. Dolayısıyla su nasıl toprağın üzerinde hızla gidiyorsa, memduh da ikbal atında mesafeler kat eder.

² Taradığımız divanlar şunlardır: *Ahmed Paşa Divanı*, 1966; *Ahmedî Dîvân*, (tarihsiz); *Bâkî Dîvânı*, 1994; *Behiştî Dîvânı*, 2000; *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, 2013; *Emrî Divanı*, 2002; *Fehîm-i Kadîm Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, 1991; *Fuzulî Türkçe Divanı*, 2014; *Hayâlî Bey Dîvânı*, 1945; *Mesîhî Dîvânı*, 1995; *Mezâkî, Hayatı, Edebî Kışılığî Divanı'nın Tenkidli Metni*, 1991; *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı*, 1994; *Nâ'îlî Divanı*, 1990; *Necatî Beg Divanı*, 1963; *Nedîm Dîvânı*, 2017; *Nef'î Divanı*, 1993; *Nev'î Divanı*, 1977; *Neylî ve Dîvânı*, 2005; *Şâhî Divanı*, 1999; *Şeyhî Dîvânı*, 2018; *Usulî Divanı*, 1990; *Üsküblü İshâk Çelebi Divanı*, 1989.

³ * Örneklerde, beyitlerin alındığı divanların imlasına sadık kalınmıştır.

** Beyitlerin sonunda bulunan şiir, beyit ve sayfa numaraları, divanların kaynakçada verilen baskılarına aittir.

2. Ayna

Divan şiirinde toz ve toprağın birlikte kullanıldığı unsurlardan biri de aynadır. Birçok kavrama benzetmelik olan ayna, bazen âşığın gönlünü bazen memduhun yanağını ve yüzünü temsil eder. Çelik, gümüş gibi madenlerden yapıldığından paslanabilir bir özelliğe sahiptir. Ayrıca aynaların çabuk toz tutma özellikleri, gönlün çabucak kederlenmesine ve ayrılık acısını ifade etmeye benzetmelik olmuştur. Diğer taraftan bazen de şairler gönül pasının, kirinin alınmasının ya saykal (cilâ) ya toz-toprak ya da şarap ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Gönül aynasının tozlanması hadisesi, hem âşık hem de maşuk için kullanılabilir. Dolayısıyla toz ve toprak hem gönlü cila etmeye yarayan hem de gönle keder veren bir unsur olarak kullanılır. Sevgili yolunda toprak olan âşığın çıkardığı toz, sevgilinin gönül aynasını tozlandırır. Âşığın gönül evine sevgilinin misafir olabilmesi, diğer bir ifadeyle gönlünün sevgili için daha uygun bir yer olması için elem verici tozdan arınması yani gönlünü saf ve temiz tutması gerekir.

Hāk-i pāyüñle olur çeşm-i cihān-bîn rüşen
Gerd-i rāhuñla bulur āyīne-i cān şaykal (Bâkî, Kıt'alar I-4, s. 440)

“(Senin) ayağının toprağıyla cihanı gören göz, parlar. Yolunun tozuyla can aynası cila bulur.” diyen şair, sevgilinin ayak toprağının burada görüş kudreti verdiğini ve aynı zamanda âşığın gönül aynasını parlattığını yani gönlündeki kederi sildiğini söylemektedir.

Ey Behiştî cām-ı şāfile cilā vir kalbüñe
Ġam ğubārından şaķın āyīneyi kim jeng alur (Behiştî, Gazel 174/5, s. 323)

“Ey Behiştî! Saf kadeh ile kalbine parlaklık ver. Elem tozundan aynayı sakın, yoksa (ayna) küflenir.” diyen şair, gönlü aynaya benzetir ve aynanın küflenmesine sebep olan gubâr yani tozun ancak bir kadeh saf şarapla cila yani parlaklık bulabileceğine dikkat çeker.

Esdürmeyeydi şarşar-ı āhum cefā-yı yār
Mir'āt-ı hüsni olmaz idi böyle pür-ğubār (Bâkî, Gazel 111/4, s. 170)

“Sevgilinin cefası, âhımın sarsarını⁴ estirmeseydi, güzelliğinin aynası böyle tozla dolmazdı.” diyen şair, âşığın sevgilinin verdiği cefa sebebiyle sarsara benzeyen kuvvetli bir âh ettiğini ve bu sebeple sevgilinin güzellik aynasını tozlandırıldığını söylüyor. Dolayısıyla tozlanan ayna, sevgilinin kendisini göstermemesi yani âşiğa kayıtsız kalması anlamına gelmektedir ki bu da kavuşamamayı ifade eder.

⁴ Sarsar, pek şiddetli ve soğuk rüzgârdır (Şemseddin Sâmî, 1317/1900: 824).

Temāşā eyleyüp hatt-ı ruḥında sünbül-i zülfin
Ġubâr-ı ğuşşayı dilden süpürdüm tār-mār itdüm (Nev'î, Gazel 303/3, s. 411)

“Yanağının ayva tüylerinde sümbüle benzeyen zülfünü görüp, gam tozunu gönülden darmadağın ettim, süpürdüm.” Zülûf bu beyitte, şekil açısından düşünülerek “süpürge” anlamında kullanılmıştır. Sevgilinin zülfü, âşığın gönül aynasındaki gam tozlarını süpürecektir.

3. Ayva Tüyleri

Ayva tüyleri, hem güzelliği artıran hem de güzelliğe gölge düşüren bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Toprağın söz konusu olduğu beyitlerde gubâr, aynı zamanda ayva tüyleri anlamında da kullanılır. Daha çok, tıraş edilmesi; abîr, amber, misk gibi kokularla ilişkilendirilerek güzel kokması; sarhoş ediciliği; hat (yazı) ile olan ilişkisi gibi özellikleriyle ön plana çıkar. Yanak, yüz ve bilhassa dudakta çıkan tüyler hatt-ı gubâr, hatt-ı yâr, hatt-ı sebz, gubâr-ı hatt gibi tamlamalarla ifade edilir.

Ķorkaram hatt-ı ğubâr olur lebüñde âşikâr
Ey gözi ser-mest bâde kâşif-i esrârdur (Emrî, Gazel 100/3, s. 83)

“Ayva tüyelerinin dudağında ortaya çıkmasından korkarım. Ey sarhoş gözlü! Şarap, sırları ortaya çıkarır.” “Hatt-ı gubâr”, sırların ortaya çıkmış şekli olarak telakki edilir. Gubâr, mest, bade ve esrar bir arada mütenasip olarak kullanılarak memduhun kırmızı renkli dudağından sarhoş edici sırların ortaya çıktığından bahsedilir.

Nigâh itdük meger âyîne-i rûy-ı münîrîñde
Ġubâr-ı hatt 'ayân olmuş anuñ hayrânıyuz cânâ (Mezâkî, Gazel 2/5, s. 282)

“Ey sevgili! Parlak yüzünün aynasında ayva tüyelerinin ortaya çıktığını gördük. Onun hayranıyız”. Âşık, sevgilinin aynaya benzeyen ve aydınlık yüzündeki ayva tüyleri karşısında sarhoş olmaktadır.

Olmazsa bâde-i leb-i la'li feraḥ-resân
Vecdî ğubâr-ı hatt ile efkâra kâ'ilüz (XVII. Yüzyıl D. Ş. Vecdî, Gazel 25/7, s. 95)

“Vecdî! (Sevgilinin) kırmızı dudağının şarabı (bizi) ferahlatmazsa, toz esrara benzeyen ayva tüyelerinin vereceği efkâr (sarhoşluk) ile yetiniriz.” Beyitte, sevgilinin sarhoşluk veren iki uzvundan yani dudak ve ayva tüyelerinden bahsedilmiştir. Sevgilinin dudağı şarap münasebetiyle, ayva tüyleri de gubâr kavramının “sarhoşluk veren ot” anlamında kullanılması münasebetiyle ele alınmıştır. “Gubâr-ı hatt” tamlaması ayrıca bir yazı çeşidi olan gubâr yazıyı düşündürecek şekilde kullanılmıştır (bk. “Yazı Çeşidi”).

4. Esrar, Şarap

Gubâr/gerd, kavramı Divan şairlerince, hem toz/toprak hem de sarhoş edici bir madde anlamında kullanılmıştır. Gubâr, yerine göre içki sarhoşluğundan daha etkilidir ve sevgilinin ayva tüyleri olarak kullanılır. Bununla birlikte gam, bade ve esrar da yakın anlamlı ve kinayeli olarak kullanılmıştır. Esrarcılar arasında esrarın birçok adı vardır: Keyif, keyfiyet, gam, gubâr, gubâr-ı gam, gamze, toprak... Bütün bu isimler lisan ve edebiyatımıza geçmiştir (Onay, 2007: 142). Kadehin son yudumunun Cem (Cemşîd)'e atfedilerek toprağa dökülmesi hadisesi, âşık için meyhanenin kutsallığı vb. şairlerin benzetme ve hayal dünyaları arasındadır.

Şahrâ-yı Çîn'i neyleyem büy-ı cür'adan

Mey-hânedür meşâmumuza hâk-i tîb olan (Behiştî, Gazel 428/2, s. 463)

"Çin sahrasını, şarap yudumunun kokusu varken ne yapayım? Burnumuza, güzel kokan toprak kokusu, meyhane kokusudur." Meyhane toprağının kokusu ile Çin sahralarındaki ahuların misk kokuları kıyaslanmıştır. Meyhane, aşk şarabının ve dolayısıyla sevgiliye daha çok âşık olma imkânının olduğu yer olması münasebetiyle daha üstündür. Şarabın son damlasının toprağa dökülmesi hadisesi⁵ hatırlatılır. Şarabın döküldüğü toprak, tabii olarak burnun koklayabileceği en güzel koku olur.

Zülfin o mest hâk ile yeksân idiüp gelür

'Uşşâk-ı pâymâli perişân idiüp gelür (Fehîm-i K., Gazel 111/1, s. 452)

"Saçın, o sarhoş olmuş toprak ile birlikte gelir. (Dolayısıyla) ayaklar altındaki âşıkları perişan ederek gelir." Sevgilinin yerlere kadar uzanan zülfünün kokusu, toprağı sarhoş eder. Sevgilinin yolunda toprak olan âşık da bu güzel koku sebebiyle perişan olmaktadır. Divan şiirinde âşığın gönlünün, sevgilinin zülfüne asılmış bir şekilde tahayyül edildiği de unutulmamalıdır.

5. Gönül

Gönül, toprakla ilgili olarak kullanıldığında daha çok suyla münasebettar olarak ele alınır (bk. "Su" bölümü).

Görjüde fikr-i hâlünden gelüpdür eşküme keşret

Nihâyetsüz biter zîrâ türâba düşse bir dâne (Behiştî, Gazel 438/3, s. 469)

"Gönlümdeki 'ben'inin düşüncesinden (sevdasından dolayı) gözyaşım artar. Çünkü toprağa bir tohum düşse (ondan) sonsuz sayıda çıkar." anlamındaki beyitte gönül toprağa, memduhun "ben"i ise bir tohuma benzetilir. Âşığın gözyaşı da topraktaki tohumu besler ve büyütür.

⁵ Cem'in şarabı nasıl bulduğuna dair bilgi için bk. Tökel, 2016: 104.

Dolayısıyla bu “ben” yani tohum, beslendikçe âşığın duyacağı acı da artacaktır.

Her dilde arasañ bulunur ‘ışkdan eser

Her toprağı ki kızsalar elbette mā’ çıkar (Necâtî, Gazel 78/7, s. 193)

“Nasıl ki her toprağı kazınca su çıkarsa, her gönülde de aşktan bir ize rastlanır.” Nasıl topraktan suyun çıkması tabii ise toprağa benzetilen gönülde de aşkın izlerinin olması o derece tabiidir.

6. Hazine, İksir, Kimya, Cevher

Divan şiirinde toprak; cevher, kimya, iksir, hazine ve bunların çağrıştırdığı kavramlarla birlikte de kullanılır. Bazen hepsinin birlikte yer alıp farklı çağrışımları uyandırdığını bazen de tek birinin bir beyit çerçevesinde ele alındığını görürüz. İçerisinde cevher barındırması, toprağın tek başına bir cevher mahiyetinde olması (araz mukabili), iksirle toprağın cevhere dönüşmesi veya toprağa dökülen son yudumun (cür’anın) ilm-i kimya ile kendi rengini toprağa vermesi vb. şekillerde kullanılır. Bazı beyitlerde de cevher ve kimya kavramları sürme ile birlikte ele alınarak zengin bir çağrışıma kapı aralanmıştır.

Bu başlık altında şu benzetme ve hayal dünyalarına rastlamaktayız: Sevgilinin dudağı lal taşına benzetilir ve bu taş bazen sevgilinin ayak tozu ile eş değerdir. Sevgilinin dudakları bazen de Bedehşân, Bahreyn ve Aden⁶ topraklarını yakut ve lal yapar. Sevgili nazın kimyasına sahiptir. Sevgilinin toprağının kimyası naz ve bereket barındırmaktadır ve lütfu, toprakta gizli bir hazine gibidir. Güneş, sevgilinin bulunduğu topraklardaki mücevherleri başına taç yapar. Âşık, sevgilinin kapısına yüzünü altın sarısı gibi yapmak için sürer. Âşığın gözyaşı ve cür’a, toprakta bir cevhere dönüşür. Toprağın altın madenini sakladığı bilgisi ile âşıklık alameti olan sarı yüz renk bakımından birlikte kullanılır. Sevgilinin kapısının toprağına, istek ve gayretle ulaşılamaz, çünkü bu bir kimyadır. Sevgilinin eşiğinin toprağı, hayat iksirinin cevheri, ayağının toprağı da mertlik ve iyilik kaynağıdır. Şaraba bulaşmış meyhane toprağı, Hüsrev’in hazinelerinden daha değerlidir. Dostlarla iyilik ve cömertlik barındıran sohbet, toprağın altında bulunan değerli birer maden değerindedir. Âşık, şarabın son damlası gibi sakinin ayağının toprağına düşmek ister vb.

Cevher eyler çün kara toprağı lütfuñ tâbişi

Gam degül itmezse ayruğ sengden gevher güneş(Ahmed P., Kaside 20/40, s. 57)

“Artık Güneş, taştan mücevher yapmazsa gam değil, çünkü senin lütfunun parlaklığı kara toprağı cevher eder.” Güneş’in kıymetli taş ve

⁶ Divan şiirinde cevher, inci ve değerli taşların çıkarılması sebebiyle Aden, Bahreyn ve Bedehşân gibi yerleşim yerleri ile birlikte anılır. Geniş bilgi için bk., Yeniterzi, 2010: 304, 308.

madenler üzerinde tesiri olduğuna inanılır. Güneş, lal, yakut, inci gibi cevherleri terbiye eder (Küçük, 1988: 166). Beyte göre Güneş, taştan cevher yapmasa da memduhun ışığı, toprağı iksir hâline getirmektedir. Dolayısıyla birinci mısradaki “cevher” iksir, ikinci mısradaki “gevher” de mücevher anlamında kullanılmıştır (Şentürk, 1994: 41).

Ṭālib-i genc-i vişāl olalı dünyāda baya

Kımyā hāk-i siyeh dürr-i güher taş gelür (Behiştî, Gazel 113/4, s. 289)

“Sevgiliye kavuşma hazinesine talip olduğumdan beri, bana kimya kara toprak, inci de taş (gibi) gelir.” Toprağın inci ve diğer mücevherleri içerisinde barındırması çerçevesinde, sevgiliye kavuşmayı ifade eden toprak, inci tanesi ile kıyaslanamayacak kadar değerlidir.

7. Koku

Güzel kokunun kaynağı memduhtur. Divan şiirinde toprak-koku ilişkisi genellikle sabâ ve nesîm adı verilen rüzgâr çeşitleri ile ve koku ile ilgili kullanılan abîr, misk (müşk), anber, kâfur, gül suyu, müşgîn, bûy, nâfe, meşâmm, nûkhet kavramlarıyla birlikte ele alınır. Ayrıca sevgilinin ayağının/eşiğinin toprağı, Cennet toprağı, Çin sahrası, Tatar ve Hoten/Hıta, Hutun/Hıtta ile kıyaslanamayacak kadar güzel kokar. Sevgilinin merhametinin gölgesi, toprağa misk kokusunu verir. Yaratılışının o eşsiz güzel kokusu toprağa sirayet eder. Âşık, toprağın altında bin yıl bile kalsa, memduha olan muhabbetini hiç kaybetmeyecek, kaynağı memduh olan sevgisinin o güzel kokusu, rüzgâr estikçe ortaya çıkacaktır. Divan şiirinde en çok sevgilinin izi veya ayağı tozunu, zülfü kokusunu getirmesi yani haberci oluşu ile söz konusu edilen (Batislam, 2005: 95) bâd-ı şimâl (Kuzey Rüzgârı), sevgilinin yaradılışındaki güzel kokuya benzemesi hâlinde, suyu ve toprağı misk kokulu hâle getirebilir.

Hâke zülfünden irişürse nesîm

Cân koşusun bula ‘izâm-ı remîm (Ahmed P., Gazel 188/1, s. 243)

“Toprağa zülfünden nesim erişirse, çürümüş kemikler can kokusu bulur (canlanır).” Toprağa memduhun zülfünden güzel ve hafif bir esinti gelse, bu durum yerin altındaki çürümüş kemiklere can kokusunu getirir. Dolayısıyla zülfün kokusu hayat vermektedir.

Sensin ol kim âsumân iklimine sultân iken

Gerd-i haylünden urnur ‘anberin efses güneş (Ahmed P., Kaside 20/22, s. 56)

“Sen öyle birisin ki Güneş, gökyüzü ülkesine sultan olduğu hâlde senin süvarilerinin kaldırdığı tozdan amber rengi taş takınır.” diyen şair, memduh olan II. Mehmed’in ordusundaki süvarilerin atlarının ayaklarından kalkan toz bulutunun oluşturduğu manzarayı, Güneş’in başına güzel kokulu bir taş takınması olarak yorumlamıştır (Şentürk, 1994: 27).

8. Ölüm ve Toprakta Yaratılma

Divan şiirinde toprağın ölüm ile ilişkilendirilerek ele alındığını da görürüz. Âşık, mezar toprağında servi ağacının bitmesini ister. Toprak, bütün dünya zevklerinin geçici olduğunu ifade eder ve ölüm gerçeğini hatırlatır. Hz. İsa, toprak altında yatanlara nasıl can verdiyse sevgili de dudağı ile âşıklara can verir. Ayrıca toprak bu meyanda; Hz. Ali'nin lakabı olan Ebû Türâb; âşığın kâse şekline getirilmiş olan toprağının sevgili tarafından öpülmesinin talep edilmesi; nefis ile ilgili olarak ele alınması; âb-ı hayât; âşığın, mezar toprağına sevgilisinin basmasını istemesi; âşığın özünün toprak olduğunu hatırlaması, "ölmeden önce ölmesi"⁷; şehitlerin kefenlenmeden defnedilmesi; âşığın sevgili yolunda toprak olduğuna işaret eden vücudundaki tozların yıkanmamasını istemesi; âşığın mezar toprağından etrafa güzel kokular saçılması; aşktan toprak olan âşığın ıstırabının, gökten yağan ateş olarak anlatılması; bütün methe layık özellikleri bünyesinde barındıran sevgili kadar güzel olduğunu iddia edenlerin sonunun, başına toprak koymak⁸ olması; toprağın, tasavvufi açıdan ele alınarak dünyayı, masıvayı ifade etmesi; düşmanın gözünün memduhun atının yerden kaldırdığı toprak ile dolması ve bu şekilde düşmanın alt edilmesi; şairin, sevgilinin ayağının tozuna yüz sürmeyenleri bir kimsenin belaya uğramasını, yokluk içine düşmesini, âciz kalmasını, ölmesini, hatta ölümden beter hâle gelmesini istemek (Yılmaz, 2014: 173) anlamlarında kullanılan "toprak başa" kargışına muhatap kılması; âşığın mezar toprağına selvilerin gölge yapması; sevgilinin yakıcı ateşinden dolayı toprak olan âşığın üzerindeki bitkilerin mahşer gününe kadar kebab gibi kokması; insanın topraktan yaratılması; yaraya toprak basılarak tedavi yöntemi uygulanması vb. münasebetiyle kullanılır.

Divan şiirinde toprağın "ölüm" anlamında kullanıldığı birçok deyim ve atasözleri mevcuttur. Bunlar genellikle dua veya ilenç⁹ anlamı verirler. Örnek olarak şunlar verilebilir: Toprağı çekmek, toprağı bol olsun, gözünü toprağı dikmek, toprağına ağır gelmesin, gözü toprağı bakmak, toprak olmak, başına toprak saçmak, gözünü toprak doyursun, ağzı toprak ile dolmak, toprağı düşmek, toprağı vermek, toprak paklar, yaşı yerde (toprakta) sayılası vb.

Ğaddüye irmedin ölice bitüre benim

Toprağum üzre Hâlik-ı Perverdigâr serv (Üsküblü İ.Ç., Kaside 10/23, s. 48)

"Eğer ben senin boyunu göremeden (şana ulaşmadan) ölürsem, Allah toprağımın üzerinde servi ağacı bitirsin." Âşık, yaşarken ulaşamadığı sevgiliye, mezar toprağı üzerinde bitirecek servi ile ulaşmayı arzular. "Perverdigâr" ifadesinin "besleyen, büyüten" anlamları, servinin âşığın

⁷ Hadis için bk. Ceylan, 2000: 149.

⁸ "Toprak başa" ilenci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, 2014: 174.

⁹ Divan şiirinde yer alan beddualarla ilgili olarak bk. Kazan, 2009.

mezar toprağında büyütülmesi ile birlikte bir anlam ilişkisi olarak düşünülebilir.

İşidilür ki uğrular giricek bir eve dünle

Ölü toprağını saçub uyudurlarmış insânı (Necatî, Kıt'a 90, s. 140)

“Duyulur ki, gece vakti hırsızlar bir eve girdiğinde, (üzerlerine) ölü toprağı saçıp insanları uyuturlarmış.” anlamındaki beyitte toprak, “ölü toprağı saçmak” şeklinde deyimleşmiştir. Uyuyan kimse veya bir yerde hazır bulunanlar üzerine taze mezar toprağı saçılırsa hepsi de ölü gibi sakin ve sessiz kalırlarmış. Bunu ekseriya hırsızlar yaparlarmış (Onay, 2007: 307).

Billâh ey gam egleme hâk ile yek-sân it beni

Oynaya hâkümle şâyed dil-ber oğlandur henüz (Ahmed P., Gazel 120/6, s. 200)

“Ey gam! Beni oyalama ve hemen yerle bir et ki henüz çok genç olan sevgili benim toprağımla oynayabilsin.” diyen şair gama seslenmektedir ve ondan, sevgilinin toprakla oynama yaşı geçmeden kendisini toprağına karıştırması yani öldürmesi yönünde bir isteğı vardır. Bu sayede sevgili, âşığın ölü toprağıyla oynayacak ve böylece sevgiliye vuslat mümkün hâle gelecektir.

Dest-büsü ârzüsüyle ger ölürsem dostlar

Kûze eylen toprağum sunuñ anuñla yâre su (Fuzulî, Kaside 4/13, s. 51)

“Dostlar! (Sevgilinin) elini öpme arzusuyla eğer ölürsem, toprağımyı testi yapıp onunla sevgiliye su sunun.” Şair bu beyitte, sevgilinin elini öpmek arzusunda olduğunu, ölse bile bu isteğinden vazgeçmeyeceğini anlatıyor (Akar, 1994: 45). Dolayısıyla, insandaki ölümsüzlük arzusu şairlerde, ölümlle birlikte bedeninin karıştığı topraktan eşya yapılması, toprağın kullanılması isteğı şeklinde kendini gösterir (Samancı, 2017: 46).

İşigünjde yüzüñi görmege dil kıldı sefer

Anda bî-çâreyi yâ suyu yâ toprağı çeker (Mesîhî, Kaside 15/1, s. 61)

“Gönül, senin eşiğinde yüzünü görmek arzusuyla (bulunduğı yerden) göç etti. Orada (sevgilinin eşiğinde) çaresiz âşığı ya suyu ya toprağı çeker.” “Suyu, toprağı çekmek” deyiminin “sürekli olarak oturduğı yerden kısa bir süre kalmak üzere başka yere gidip orada ölmek. Gömüleceğı toprak kendisini çekmiş gibi olmak” (Tanyeri, 1999: 233; Aksoy, 2016:1077) anlamına geldiğini düşünürsek âşığın, maşuğın eşiğinde, hemen yanında ölmek istediğine hükmedebiliriz.

9. Renk

Divan şiirinde toprak, renk münasebeti ile de ele alınır. Renk, toprağın altın ve diğere madenleri saklaması ve ona yüz süren âşığın yüzünün sararması; sevgilinin dudağı; toprağın çeşitli istiarelerle kara

olması şeklinde genellikle sarı, kırmızı ve kara renk etrafında şekillenir. Ayrıca ölümü hatırlatması münasebetiyle de karadır. Aşağıdaki beyitte anâsır-ı erba'a (dört unsur) anılmış ve âşık sevgilinin saçının siyahlığı sebebiyle "kara toprak" olmuştur.

Şaçuy sevdâsı uş beni kara toprağ ider her dem

Dilümde od u başumda hevâ vü gözde âb eyler (Şeyhî, Gazel 80/2, s.

105)

"Saçının sevdası beni her zaman kara toprak (gibi) yapar. (Bu durum aynı zamanda) gönlümde ateş, başımda hevâ (arzu) ve gözümde su yapar."

10. Rüzgâr

Rüzgâr da toprak etrafında oluşturulan hayal dünyasının içerisinde bilhassa nesim¹⁰ ve sabâ¹¹ kavramlarıyla birlikte, kuvvetli bir varlık olarak yerini alır. Koku ve toprakla birlikte kullanılarak genellikle ulak vazifesi görür. Rüzgâr, nesimin Güneş'e, Ay'a, yıldızlara ve bütün âleme sevgilinin eşiğinin/ayağının toprağını götürerek onlara canlılık bahşetmesi; âşığın rüzgârdan, toprak olan vücudunun tozlarını sevgilinin mahallesine götürmesini istemesi; nesimin, sevgiliden haber getirerek âşığın gönlünden keder tozunu silmesi; sabah rüzgârının sevgilinin yolunun toprağını öpmesi gibi farklı hayallerle ele alınır.

Subh-dem 'İsî-nefes olup eser bâd-ı nesîm

Ol nefesden cân bulup zinde olur hâk-i remîm (Ahmedî, Kaside 61/1)

"Sabah vakti nesim, İsa'nın nefesi olup eser ve o nefesten çürümüş toprak hayat bulur." Bir bahar sabahının bereket ve cömertliğini ifade eden bu beytinde şair, nesimi Hz. İsa'nın ölülere diriltmesi ile maruf nefesine benzetmiş ve ona çürümüş topraklardaki ölülere kaldırma özelliği vermiştir.

Yollar üstinde semâ' uran degüldür gird-bâd

Kim ayağın toprağı üstine ceng eyler nesîm (Mesîhî, Kaside 10/23, s.

50)

"Yolların üzerinde dönüp duran kasırğa değildir. Nesim, senin ayak toprağının üstünde savaşır." Hafif ve latif esmesi ile maruf olan nesim, tabiatı dışında seyreden bir savaşçıya benzetilir ve dolayısıyla sevgilinin ayak toprağına ulaşabilmek için savaşan bir kasırğaya dönüşür.

11. Secdegâh, Secde

Sevgilinin eşiğinin/ayağının toprağı âşık için bir secdegâhtır.

Ne bütgede ne Ka'be gerek 'âşîka Nef'î

Hâk-i der-i meyhâne yeter secdegeh-i mest (Nef'î, Gazel 22/5, s. 292)

¹⁰ Hafif ve latif rüzgâr (Şemseddin Sâmî, 1317/1900: 1459).

¹¹ Bâd-ı sabâ ile ilgili olarak bk. Batislam, 2005.

“Ey Nef’î! Âşığa ne Kâbe ne de puthâne gerek. Âşıkların mest olacakları secdegâh olarak meyhanenin kapısının toprağı yeter.” Meyhane (harâbât), âşığın kıblesidir ve meyhanenin kapısının toprağı, âşık için bir secde yeri olarak görülür.

Ayağuy toprağına secde itdüm

Cebñiümde görünür nür-ı t̄ā’at (Necâtî, Gazel 37/4, s. 168)

“Ayağının toprağına secde ettim (dolayısıyla) alnimda itaatın nuru görünür.” diyen şair, sevgilinin ayak toprağına secde etmeyi, ona itaatın bir gereğı olarak görmektedir.

12. Sine/Göğüs

Güyyiyâ yir yir açılmış lālelerdür hākde

Sñe üstinde görinen tāze tāze dāğlar (Bâkî, Gazel 176/4, s. 210)

“Göğüs üzerinde görünen taze yaralar, sanki toprakta yer yer açılmış laleler gibidir.” diyen şair, burada âşığın göğsünü toprağına, üzerinde sevgilinin açtığı yaraları ise lalelere benzetmiştir. Âşığın memduhtan gelecek olan her türlü eziyet ve cefaya açık olduğu bilgisi verilir.

Sñedür şalın-ı çemen çākleri āb-ı revān

Ya’nî hālāt-ı bahār eyler-imiş toprağına kar (Nev’î, Kaside 18/10, s. 61)

“Sine, çemen meydanıdır, yarıkları da akan su (gibidir) yani baharın hâlleri toprağına kar eylemiş.” Sineye benzeyen toprağın üzerini kaplayan kar kütleleri, bahar ayında yarık yarık olacaktır. O yarıklardan da âşığın gözyaşlarına benzeyen sular akacaktır.

Hāşra dek şaklayayın mihr-i ruhuñ sñemde

Çürümezmiş hele toprağda Kur’ân ehli (Necâtî, Gazel 619/5, s. 535)

“Mahşere kadar yanağının Güneş’ini göğsümde saklayayım. Kur’ân ehli toprakta çürümezmiş.” Beyitte leff ü neşr sanatı yapılarak, sevgilinin yanağının Güneş’i Kur’ân’a, âşığın sinesi de toprağına benzetilmiştir.

13. Su

Su, Divan şiirinde genellikle gözyaşı ve hayat suyu (âb-ı hayât) çerçevesinde coğrafi bilgiler kullanılarak ve kuru-ıslak tezadıyla ele alınır. Su-toprak ilişkisinde şu hayallere rastlarız: Su, toprakla birleştiğinde insanlara hayat verir, onların azıklarını karşılar. Mecnun’un gözyaşına çölün toprağı teşnedir. Sevgiliye okyanuslar ve toprak üzerindeki kurumuş dudaklar susar. Toprağına âşığın gözyaşı döne döne düşer. Aşk evini yüksek ve sağlam imar etmek için âşık, toprakları kendi gözyaşlarıyla sulayarak çamur hâline getirir. Sevgilinin bastığı topraktan hayat suyu fişkirir. Âşığın içinde yanan aşk ateşi gökyüzüne çıkar ve toprağına gözyaşı damlaları olarak düşer. Bu düşüş, su ve ateşin kimyasından kaynaklı olarak, âşığın aşk ateşini artıracaktır. Hicran ve yalnızlığın sembolü olan çöller, âşığın sevgili

için döktüğü gözyaşlarına muhtaçtır. Birine karşı güçlü sevgi duymak, temayül etmek, gönül ilişmek (Tanyeri, 1999: 114) anlamına gelen “gönlü akmak” deyimini çerçevesinde, sevgilinin ayağının toprağı lütuf denizi olarak tasavvur edilir ve ırmak olan âşık ona doğru akar. Âşık, sevgilinin eteğinin tozlanmaması için onun yollarındaki toz-toprağı gözyaşı ile sular.

Țutar ol āb-ı ‘izārııı yirini hatt-ı ğubār

Şu bulunmaduğı yirlerde teyemmüm cā’iz (Nev’i, Gazel 180/4, s. 337)

“(Sevgilinin) o yanağının suyunun yerini ayva tüyleri alır. Suyun bulunmadığı yerde teyemmüm etmek caizdir.” Divan şiirinde yanak, duruluğu sebebiyle su gibidir (Erdoğan, 2013: 235). “Hatt-ı gubâr” tamlaması da hem “ayva tüyleri” hem de “toz, toprak” anlamı verecek şekilde düşünölmüştür. Dolayısıyla ortaya suyun bulunmadığı bir ortam çıkmaktadır. Suyun bulunmadığı yerde toprak ile abdest alınabileceğı bilinmektedir. Ayrıca âşık teyemmüm yaparak sevgilinin toprağına yüz sürmüş olmaktadır.

Āb-ı Hayāt yoluna diler ki cān vire

Dāyim anuniçun yüzi topraga sürlüdüir (Ahmedî, Kaside 156/6)

“Āb-ı hayāt senin yolunda can vermek ister. Onun için sürekli olarak yüzü toprağıa sürölü (bir şekilde) dür.” Teşhis sanatı yapılarak ölümsüz olarak bilinen bir varlık (āb-ı hayāt), sevgili için ölümlü hâle getirilmiştir. Sevgilinin toprağına yüz sürerek can vermek istemektedir.

14. Sürme

Divan şiirinde memduhun kudretini gösteren bir kavram olarak kullanılan sürme, daha çok “kühl” ve “tütüyâ” kelimeleriyle anlatılır.¹² Divan şairleri, sürmenin İnan sınırları içerisinde bulunan İsfahan’da neşvünema bulup oradan yayıldığı bilgisine dayanarak sürmeyi ele aldıkları beyitlerde genellikle bu şehri anarlar. Mısır da âşığın sürme yaptığı topraklar arasındadır. Şairlerce sürme, bir cevher veya varlığı kendinden kaim olan bir nesneye kudret veren bir özelliktedir. Sürme münasebetiyle toprak, daha çok başka varlıklarla kıyaslanmak suretiyle anlatılır. Sürme etrafında oluşan benzetme ve hayal dünyası şu şekildedir: Ceylan, cennet hurileri, yıldızlar, bulut, nergis gibi varlıklar, memduhun güzelliğı ve kudreti karşısında aciz kalırlar. Bazen âşık, sevgilinin mahallesindeki itlerin ayağının tozunu gözüne sürme olarak çeker (Güler, 2010: 64). “Çeşm-i ‘alîl” yani hastalıklı veya sarhoş bakışı ifade eden nergis, sevgilinin ayak toprağının karşısında etkisiz hâle gelir. Sevgilinin ayak toprağı, bakış ehlinin ya da basiret gözü açık olanların da yolunu gözlediğı bir unsur olarak karşımıza çıkar. Şair, bazen kaleminden bazen de atının nalından çıkarttığı tozla düşmanın gözüne zafer sürmesi çeker. Sevgilinin kapısının

¹² Sürme ayrıca “lümâk, peşme, hılb, kef, varh” kelimeleriyle de karşlanır. Ayrıntılı bilgi için bk. Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999: 617.

toprağı, yıldızların gözüne cevherden yapılmış bir sürme (kühl-i cevâhir) olmak için gökyüzüne döne döne çıkar. Sevgilinin yolunun toprağını ancak seçkin kimseler gözüne çekebilir. Kanlı göze sevgilinin ayak toprağı sürülerek/basılarak tedavi uygulanır. Sevgilinin yolundaki bir avuç toprak, iri ve alımlı olmasıyla bilinen cennet hurilerinin¹³ gözlerine sürme olur. Kimi zaman da sevgilinin ayak toprağı, başkalarının gözü değer korkusuyla âşık tarafından sürme olarak çekilmez.

Kühl idinmek ğubâr-ı maqdemüyi

Cümle a'yân içinde resm-i kadîm (Bâkî Dîvânı, Gazel 342/2, s. 311)

“Ayağının tozunu sürme olarak çekmek seçkinler arasında eski bir gelenektir.” Şair, “a'yân” kelimesinin “gözler” anlamını da kastedecek şekilde kullanarak göz sağlığını korumak için sürme kullanmanın pek eski bir âdet olduğuna işaret eder (Abdülaziz Bey, 1995: 353; Kemikli, 2007: 31). Dolayısıyla sevgilinin ayağının toprağının sürme olarak çekilmesinin gelenek ve faydalı olması, sevgilinin büyüklüğünü ifade etmek için verilen iki bilgi olmuştur.

Kümeyt-i hâmemüzüñ Nev'iyâ ğubârından

'Adûlaruñ gözine sürme-i sitem çekerüz (Nev'î, Gazel 181/5, s. 338)

“Ey Nev'î! Yağız ata benzeyen kalemimizin çıkardığı tozdan, düşmanların gözüne sitem sürmesi çekeriz.” Sürme bazen şairlik kudretini ifade etmek için de kullanılır. Nitekim bu beyitte şair, bir savaş meydanı oluşturarak yağız at misali kalemini çok iyi kullandığını ve düşmanlarını kalemiyle bertaraf ettiğini söyler. Bu “toz” bir anlamda, düşmanların gözünü, kullandığı kalem ile yani etkileyici şiirleriyle aydınlatmak ve onların gerçeği daha iyi görmesine vesile olmak anlamına gelir.

Yürü penâh edin ol Şâhuñ eşiğini kim

Ayağı toprağıdır kuhl-i dâde-i ikbâl (Hayâlî, Kaside 10/8, s. 33)

“Yürü, o şahın eşiğine sığın. (Çünkü) bahtın gözüne sürme, sevgilinin ayağının toprağıdır.” Şair, sevgilinin eşiğindeki toprağın, kişinin bahtını açabilecek bir özelliğe sahip olduğuna işaret eder.

15. Süvari/Binici

Binsem 'aceb mi esbüye kim bād-ı şarşara

Gâhî ğubâr u gâh Süleymân olur süvâr (Ahmed P., Kaside 42/10, s. 116)

“Senin, binicisi bazen toz bazen de Süleyman (olan) ve kuvvetli esen bir rüzgâra (benzeyen) atına binsem ilginç olur mu hiç?” Memduhun atı, siddetli esen bir rüzgâra (sarsar), süvari yani binici de Hz. Süleyman'a

¹³ Kur'ân-ı Kerim'in muhtelif surelerinde, cennetteki hurilerin gözlerinin güzelliği hakkında malumat vardır: Kur'ân-ı Kerim, *Duhân Suresi/54*, *Tûr Suresi/19*, *Vâkıa Suresi/22* vd.

benzetilmiştir. Hızından dolayı “tozu dumana katmak” deyimini ve Hz. Süleyman’ın rüzgârlara emretme gücü¹⁴ hatırlatılmıştır.

16. Tavla Oyuncusu

Böyle haşmın ütmedi hergiz dahı nerrâd-ı hâk

Böyle şeh mât itmedi ferzîn-i çarh-ı hîle-ger (Nev’î, Musammat I-1/4, s. 171)

“Tavla oyuncusu olan toprak, asla düşmanını böyle ütmedi. Hileci feleğin veziri (bile) böyle şah mat etmedi.” anlamındaki beyitte şair toprağı, herkesin toprak olacağı münasebetiyle, sonunda bütün canlılara galip gelecek olan ve dolayısıyla yenilmeyen bir tavla oyuncusu olarak göstermiştir.

17. Tevazu, Zelillik, Dünyanın Geçiciliği

Genellikle zillet, mezellet, ayak toprağı gibi ifadelerle anlatılan toprak, anâsır-ı erba’a arasında en alta bulunduğundan tevazuu, hakir olmayı ifade eder. Sevgiliye ulaşabilmek ancak toprak yaradılışı olmakla yani tevazu ile mümkündür. Dolayısıyla tevazu, âşıkların bir özelliğidir.

İder mi bir niğeh ol ser-firâz-ı nahvet ü nâz

Göyül fütâde-i hâk-i niyâz imiş tütalum (Neylî, Gazel 130/2, s. 149)

“Diyelim ki gönül, yalvarış toprağının düşkünüdür. (Sevgili acaba) naz ve kibirle başını kaldırıp bir bakar mı?” Aşkı için toprağı düşen/ toprak olan âşık, kibirli, kendini beğenen sevgilinin kendisine bakmayacağını düşünerek kederlenir.

Didüm İshâkı bilür misin ayıtdı kimdür ol

Yoluña cânın nişâr iden ayak toprağıdır (Üsküblü İÇ, Gazel 62/5, s. 155)

“İshak’ı bilir misin?” dedim, ‘Kimdir o?’ dedi. (O, senin) yoluna canını veren ayak toprağıdır.” Bu beyitte şair, sevgilinin yoluna, kibri ve namusu bir yana bırakan âşığın en değerli varlığı olan canını verebileceğini ve bundan da mutluluk duyacağını anlatır.

Ele alıp yıkılmış hâtırım hâlim su’âl etmez

Fütâde ‘aşkın kaldırılmaz aşlâ hâk-i zilletden (Mîrzâ-zâde MS, Gazel 220/4, s.377)

“(Sevgili), yıkılmış gönlümü ele alıp (onun) hâlini sormaz. Düşkün âşığını zillet toprağından asla kaldırılmaz.” “Düşkün” kelimesi “yıkık olmak” ve “istekli olmak” şeklinde tevriyeli olarak kullanılmıştır. Şair, “hâk-i zillet” tamlamasıyla âşığın sevgili karşısında duyduğu acziyeti ve tevazuu anlatır.

¹⁴ “Biz de rüzgârı onun buyruğuna verdik. Rüzgâr, onun emriyle dilediği yere hafif hafif eserdi.” Kur’ân-ı Kerim, *Sâd Suresi*/36.

18. Toprak Parçası, Memleket

Toprak, herhangi bir toprak parçası, ülke, şehir, mekân, bölge, vb. anlamında da kullanılmıştır.

Hıttâ-i Rûmdadır 'ırk-ı nihâl-i ikbâl

Özleme hâk-i Horāsân u 'Irâkı berü gel (Bâkî, Gazel 292/5, s. 281)

“İkbal fidanının ırkı Rum toprağındadır. Horasan ve Irak topraklarını özleme, beri gel.” anlamındaki beyitte Anadolu toprakları terviç edilir.

Mînâ-yı sebze döndi zemîn gül zamânıdır

Geldi bahâr şîşe ile mül zamânıdır (Nev'î, Gazel 52/1, s. 261)

“Zemin, yeşil bir şîşeye döndü, (artık) gül zamanıdır. Bahar geldi şîşe ile şarap zamanıdır.” diyen şair, bahar tasviri yaparak, baharın yeryüzündeki güzelliğini, her yerin yemyeşil olduğunu anlatmak için toprağı “mînâ-yı sebz” yani “yeşil şîşe” tamlamasıyla ifade etmiştir.

19. Yatak

İşiğün taşı ile hâk-i harîmün besdür

Bâkî-i haste-dile bâliş ü bister yirine (Bâkî, Gazel 422/7, s. 362)

“Eşiğinin taşı ile temiz toprağın, gönlü hasta olan Bâkî'ye yastık ve yatak olarak yeter.” Burada sevgili uğrunda hasta olan âşığa toprak yatak, taş da yastık olmuştur.

Hâk ü seng-i deşt-i gâmdur pister ü bâlînimüz

Bir nefes âsûde-hâl-i h'âb-ı sengîn olmaduk (Mezâkî, Gazel 241/4, s. 432)

“Yatak ve yastığımız, gam çölünün taşı ve toprağıdır. Bir an bile bu taşı yerdeki rahatsız edici uykuda dinlenmedik.” Sevgili uğrunda çekilen sıkıntıları ifade eden gam çölünde toprak, âşığın yatağı olmuştur.

20. Yazı Çeşidi

Gubâr, toz anlamına geldiği gibi aynı zamanda bir yazı çeşidi olan “gubârî hat”ı da ifade eder. Bu hat daha çok, sevgilinin ayva tüylerini de hatırlatacak şekilde kullanılır.

Okıdum haţtın lebinde kim gubâr-ı müşğ ile

Çeşme-i cân üzre yazmış Süre-i Kevser güneş (Ahmed P., Kaside 20/57, s. 58)

“Güneş'in, can çeşmesi olan dudağının üzerine, misk kokulu toz ile Kevser suresini yazdığını okudum.” diyen şair, memduhun dudağının can çeşmesine (âb-ı hayat) benzediğini ve bu çeşmenin üzerinde gubârî hat ile Kevser suresinin yazıldığını bildirmektedir.

Muhakkak nesh edip reyhân-ı zârı

Tozatsın dilleri hatt-ı gubârı (Usulî, Sebeb-i Tavsîf-i Dilberân/31, s. 50)

“İnleyen reyhânı muhakkak hükümsüz bırakıp, gubârî hat gönülleri savursun.” diyen şair muhakkak, reyhânî, nesih, gubârî gibi yazı çeşitlerini bir arada kullanmıştır. Burada “hatt-ı gubâr” ile “reyhân” kıyaslanmıştır. Tevriyeli bir anlatımla, hem gubârî hattın reyhânî hatta hem de ayva tüylerinin eşsiz kokusunun reyhan çiçeğine olan üstünlüğü belirtilmeye çalışılmıştır.

21. Anâsır-ı Erba'a İle Birlikte Düşünülerek Vücuda Getirilen Beyitler

Anâsır-ı erba'a yani “toprak, ateş, su ve hava”nın¹⁵ bir arada kullanıldığı beyitlerde toprak genellikle, insanın topraktan yaratılması, dört unsurun birbirini tamamlaması veya birbirlerinden farklı özelliklerde bulunmaları, “beden” kavramı etrafında anılması münasebetiyle kullanılır. Dört unsurun bir arada kullanıldığı beyitlerde, şairin asıl hedefinin bu unsurların hepsini kullanarak bir hayal dünyası aksettirmek istemesi olduğu için, toprağın genellikle birden fazla yönü ile karşılaşmamaktayız. Örneğin su, gözyaşı, yağmur, deniz; hava/hevâ, heves; ateş, nar şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

*Göz yaşı döküb oduna yandığım ol kim
Hâkîm ilede yollarına bād efendi (Ahmed P., Gazel 352/5, s. 352)*

“Efendi! Gözyaşı dökerek aşk ateşine yandığım o (sevgili) olduğu için, toprağımı yollarına rüzgâr götürsün.” Suyun ateşi harladığı bilgisinden hareketle, âşığın gözyaşı dökerek ne kadar çok yandığı anlatılır. Sonunda da külleri toprağa karışacak ve bu da rüzgâr vasıtasıyla memduha gönderilecektir.

*Ben bu derd ile ölüp toprağ olursam iy şabâ
Şu yirine od çıka şıksan giyâhumdan benim (Şeyhî, Gazel 117/6, s. 121)*

“Ey sabah rüzgârı! Ben bu dert ile ölüp toprak olursam, kuru (toprağımın) otlarından su yerine ateş çıkar.” Normalde topraktan su çıkar fakat bu beyitte aşk, ölmüş âşığın toprağından su yerine ateş çıkmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla sevgiliye duyulan aşkın derecesi ifade edilmektedir.

*Vādî-i şamdandır âb u hâk-i bünyâdum benim
Küh-ı hasretten gelüpdür âteş ü bādum benim (Behiştî, Gazel 359/1, s. 425)*

“Benim su ve topraktan oluşan esasım, elem vadisinden (gelmekte)'dir. Ateş ve rüzgârım (ise) hasret dağından gelmektedir.” Âşığın sevgili için hasret ve elem çektiği, varlığın dört ana unsuru söz konusu edilerek anlatılmıştır.

¹⁵ Bu dört unsur “çâr-âbâ” yani “dört baba” olarak da bilinmektedir.

Sonuç

Tabiatı en ince ayrıntısına kadar gözlemleyen Divan şairi, bir idealizmin ifadesi olarak, soyut bir varlığa somut bir elbise giydirmek suretiyle, olanı değil olması gerekeni ifade etmiştir. Bir beyti kavrayabilmek için şair bizi bazen bir fizik, kimya, tıp, astronomi gibi fen alanlarına bazen Kur'ân, hadis gibi dini bir kaynağa bazen de sosyoloji, psikoloji, felsefe gibi toplum hayatının vazgeçilmez unsurları arasında dolaşmaya mecbur bırakır. Dolayısıyla Divan şiiri, tabiat ve insanın ürettikleri ve dahi dini kaynaklar arasında mesai harcayarak hayatın bizatihi kendisini keşfetmemizi istemektedir. Bunu yaparken en başa “memduh”u koyar. Ardından her türlü varlığı, memduha musahhar kılar. Diğer bir ifade ile bütün “varlık” memduha hizmet ederek görevini yerine getirmiş olur. Divan şairleri önce sevgilinin bir özelliğini neye benzeteceğine karar verir ve onu yeryüzündeki bilinen en güçlü temsilcisi ile kıyaslar. Bir anlamda “en ve tek”e layık olan sevgilinin güzelliği, dünyaya meydan okur ve bu sayede kıyaslanamaz bir üstünlük elde eder. Toprağın da mecazlar âleminde ve genellikle hadis ve ayetlerle, istiare, teşbih ve hüsn-i ta'lîl gibi sanatlarla işledikleri motiflerden biri olduğu görülmüştür. Toprak motifinin, atasözleri ve deyimlerimizde sıkça kullanılmış olması, şekil açısından dar bir çerçevede mahsul vermek durumunda olan Divan şairinin muhayyilesinin ne kadar geniş olduğu konusunda bir hükme varmakta bize kati bir kanaat vermektedir. Söz konusu motifle ilgili olarak farklı yüzyıllardaki şairlerin divanlarından verdiğimiz yukarıdaki örnek beyitlerin ilişkili oldukları kavramları başlıklar hâlinde vermeye çalışarak Divan şairlerinin bu kavramları hangi münasebetle ve hangi hayal dünyası ile şekillendirdiğini ortaya koymaya çalıştık. Bu konuda yapılacak diğer çalışmalar, “toprak” motifi etrafında şekillenen benzetme ve hayal dünyalarını daha iyi anlamamıza fırsat verecektir.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Bey (1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay.
- Ahmed Paşa Divanı (1966). (haz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ahmedî Dîvân, (haz. Yaşar Akdoğan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3344-3.
- AKAR, Metin (1994). *Su Kasidesi Şerhi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- AKSOY, Ömer Asım (2016). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II-Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yay.
- Bâkî Dîvânı (1994). (haz. Sabahattin Küçük), Ankara: TDK Yay.
- BATİSLAM, H. Dilek (2005). “Divan Şiirinde Sabâ”. *Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan II*, S 26, s. 95-117.
- Behiştî Dîvânı (2000). (haz. Yaşar Aydemir), Ankara: MEB Yay.

- Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı* (2013). (haz. İ. Halil Ersoylu), Ankara: TDK Yay.
- CEYLAN, Ömür (2000). *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (2001). *Necatî Bey Divanının Tahlili*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- DİLÇİN, Cem (2011). *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Kabcacı Yay.
- Emrî Divanı* (2002). (haz. M. A. Yekta Saraç), İstanbul: Eren Yay.
- ERDOĞAN, Mehtap (2013). *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi* (1991). (haz. Tahir Üzgör), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Fuzulî Türkçe Divan* (2014). (haz. İsmail Parlatur), Ankara: Akçağ Yay.
- GÜLER, Kadir (2010). "Klasik Şiirimizde Kûy-i Yâr". *Walter G. Andrews Armağanı-II, Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA)*, II, S 34, s. 63-78.
- Hayâlî Bey Dîvânı* (1945). (haz. Ali Nihat Tarlan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- KAZAN, Şevkiye (2009). "Klâsik Türk Şairlerinin Dilinden Beddualar". *Turkish Studies*, 4, S 2, s. 777-821.
- KEMİKLİ, Bilal (2007). "Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 16, S 1, s. 19-36.
- KURNAZ, Cemâl (1996). *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*. İstanbul: MEB Yay.
- KUT, Günay (2000). "Bir Şairi Değerlendirmedeki Yöntem: Ortak Malzemenin Kullanılışı ve İfade Şekli". *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, S 10, s. 169-176.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1988). "Divan Şiirinde Güneş Üzerine Bir Deneme". *Mehmet Kaplan İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.*, s. 149-176.
- Mesîhî Dîvânı* (1995). (haz. Mine Mengi), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Mezâkî, Hayatı, Edebî Kişiliği Divanı'nın Tenkidli Metni* (1991). (haz. Ahmet Mermer), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı* (1994). (haz. Adnan İnce), Ankara: YÖK Matbaası.
- Nâ'ilî Divanı* (1990). (haz. Haluk İpekten), Ankara: Akçağ Yay.
- Necatî Beg Divanı* (1963). (haz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Nedîm Dîvânı* (2017). (haz. Muhsin Macit), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-975-17-3638-3, e-kitap.
- Nefî Divanı* (1993). (haz. Metin Akkuş), Ankara: Akçağ Yay.
- Nev'î Divan* (1977), (haz. Mertol Tulum ve M. A. Tanyeri), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

- Neylî ve Dîvânı* (2005). (haz. Sadık Erdem), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- ONAY, Ahmet Talât (2007). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*. (haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Birleşik Yay.
- SAMANCI, Metin (2017). "Fuzûlî'nin Şiirinde Önemli Bir Anahtar Kavram: Toprak". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1, S 1, s. 41-60.
- SEFERCİOĞLU, M. Nejat (2001). *Nev'î Divanı'nın Tahlîli*. 2. bs., Ankara: Akçağ Yay.
- Şâhî Divanı* (1999). (haz. Filiz Kılıç), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Şemseddin Sâmî (1317/1900). *Kâmûs-ı Türkî*. İkdâm Matbaası, Dersâdet.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (1994). *Ahmed Paşa'nın Güneş Kasidesi Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Enderun Yay.
- Şeyhî Dîvânı* (2018). (haz. Halit Biltekin), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-975-17-4078-6, e-kitap.
- Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi (1999). *Lehçetü'l-Lügat*. (haz. Ahmet Kırkkılıç), Ankara: TDK Yay.
- TANYERİ, M. Ali (1999). *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*. Ankara: Akçağ Yay.
- TOLASA, Harun (2001). *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*. 2. bs., Ankara: Akçağ Yay.
- TÖKEL, Dursun Ali (2016). *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi*. 2. bs., İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yay.
- Usulî Divanı* (1990). (haz. Mustafa İsen), Ankara: Akçağ Yay.
- Üsküblü İshâk Çelebi Dîvanı* (1989). (haz. Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Prof. Dr. Nâzım Terzioğlu Basım Atölyesi.
- XVII. *Yüzyıl Dîvân Şâiri Vecdî ve Dîvânçesi* (2002). (haz. Ahmet Mermer), Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- YENİTERZİ, Emine (2010). Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı*, III, S 15, s. 301-334.
- YILMAZ, Ozan (2014). "Toprak Başa, Baş Toprağa' Tarihî Bir Türk Kargışının Klasik Türk Şiiri'ne Yansımaları". *Millî Folklor*, Yıl 26, S 101, s. 171-181.